

JERZY DZIERŻANOWSKI
Opole, UO

PSYCHOSPOŁECZNA SYTUACJA DZIECKA W MAŁŻEŃSTWACH ROZWODZĄCYCH SIĘ

Rozwód, rozumiany jako rozwiązanie ważnego związku małżeńskiego przez sąd, jest przejawem niemożności przezwyciężenia kryzysu między małżonkami i stanowi obecnie jedno z największych zagrożeń dla współczesnej rodziny. Od początku lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku, wraz z przemianami ustrojowymi oraz ściśle się z tym łączącymi przeobrażeniami w świadomości społecznej i zmianami w funkcjonowaniu współczesnych rodzin, intensywnie wzrasta w Polsce liczba rozwodów. Według danych Głównego Urzędu Statystycznego, w 1991 r. orzeczono ich 33,8 tys., w 1995 r. — 38,1 tys., a w 2000 r. — 42,8 tys. Od tego czasu daje się zauważyć jeszcze bardziej intensywny i systematyczny wzrost liczby postanowień sądów o rozpadzie małżeństwa — z 45,4 tys. w 2002 r. do 56,3 tys. w 2004 r., oraz 71,9 tys. w 2007 r.¹ Z danych statystycznych wynika, że najwięcej małżeństw rozwodzi się w ciągu pierwszych dziesięciu lat trwania małżeństwa (ponad 50% ogólnej liczby rozwodów), a do najczęściej podawanych przyczyn rozpadu małżeństwa zaliczono: niezgodność charakterów, niedochowanie wierności małżeńskiej, nadużywanie alkoholu i naganny stosunek do członków rodziny.

Rozwód zawsze stanowi nieszczęście dla małżonków, ale przede wszystkim jest dramatem dla dzieci, odbijającym się negatywnie na ich rozwoju, jak również na jakości ich wychowania.

1. Chaos emocjonalny i psychiczny

Rodzina jest istotnym czynnikiem rozwoju psychicznego dziecka. Dzięki swoistej atmosferze, strukturze, więzi i kontaktom osobowym stanowi pierwotne, najważniejsze i najsilniej oddziałujące środowisko naturalne, które odgrywa znaczącą rolę w kształtowaniu procesów psychicznych dzieci. Rodzina powinna zapewnić dziecku harmonijny rozwój funkcji psychicznych, realizując potrzebę bezpieczeństwa, miłości, szacunku, akceptacji i więzi².

¹ CBOS, *Stosunek Polaków do rozwodów*, Warszawa 2008, s. 1.

² H. CUDAK, *Funkcjonowanie dzieci z rodzin rozwiedzionych*, Toruń 2003, s. 101.

Rozbicie rodziny stanowi zawsze szok i pozostawia u dziecka trwałe uraz, który można tylko łagodzić³. Rodzinę rozbitą uważa się za środowisko, które dostarcza dzieciom wielu sytuacji traumatyzujących, sytuacji, które powodują powolne gromadzenie się negatywnych doświadczeń dzieci o dużym ładunku emocji. Można wyróżnić dwa rodzaje sytuacji traumatyzujących, które wywołują trwałe urazy psychiczne u dzieci: Pierwsza — poprzedzająca rozwód, dotyczy sytuacji związanych z rozejściem się rodziców; dziecko przebywa w atmosferze pełnej napięć, braku naturalnych kontaktów i pozytywnych stosunków między rodzicami. Druga sytuacja traumatyzująca wiąże się z wychowaniem w rodzinie niepełnej, gdzie brakuje wzoru osobowego matki lub ojca⁴. J. Landis wskazuje na siedem innych sytuacji traumatyzujących związanych z sytuacją rozwodową, w których może znaleźć się dziecko. Zalicza do nich: konieczność przystosowania do zarysowującej się perspektywy rozwodu; konieczność przystosowania do faktu zaistnienia rozwodu; możliwość wykorzystania dziecka przez jedno lub oboje rodziców jako bronii przeciw drugiemu rodzicowi; konieczność zmiany stosunków z rodzicami; nowy status dziecka rodziców rozwiedzionych; uświadomienie sobie przez dziecko implikacji niepowodzenia rodziców w małżeństwie; problem przystosowania się do ewentualnego następnego rozwodu⁵. Sytuacja traumatyzująca związana z rozwodem może także obejmować: odczucie zagrożenia, zachwianie poczucia bezpieczeństwa, lęk przed utratą miłości rodziców, lęk przed konfliktami budzącymi napięcie, wystąpienie sytuacji przetargowej, związanej z wykorzystywaniem dziecka wzajemnie przeciw sobie, wystąpienie sytuacji nadmiaru uczuć w stosunku do dziecka, zaniedbywanie dziecka, koncentracja na nowym partnerze, podrzucanie dziecka innym członkom rodziny⁶.

Bycie w małżeństwie i rodzinie musi prowadzić do ścierania się różnych charakterów, temperamentów, co może być powodem konfliktów. Sam fakt istnienia konfliktu pomiędzy bliskimi osobami jest dla dziecka urazowy. Ponieważ dziecko czuje się najczęściej związane z obojgiem rodziców, dlatego możliwość, a niekiedy potrzeba opowiadania się po stronie jednego z nich jest sytuacją, która może wyzwać: poczucie winy, braku lojalności, lęku przed odrzuceniem, obawę przed utratą oparcia emocjonalnego i poczucia bezpieczeństwa⁷. Niewłaściwa atmosfera rodzinna, nasycona lękiem i konfliktami, stanowi, obok niewłaściwej struktury rodziny, główny czynnik w powstawaniu zaburzeń emocjonalnych u dzieci. W sytuacji gdy rodzice wciągają dziecko w kłótnie i walkę między sobą, rośnie i utrwała się w nim

³ M. ZIEMSKA, *Postawy rodzicielskie i ich wpływ na osobowość dziecka*, w: TAZ (red.), *Rodzina i dziecko*, Warszawa 1979, s. 161.

⁴ R. GROCHOCIŃSKA, *Psychospołeczna sytuacja dzieci w rodzinach rozbitych*, Gdańsk 1992, s. 41.

⁵ B. KAJA, *Rozwód w rodzinie a osobowość dziecka*, Bydgoszcz 1992, s. 22.

⁶ *Tamże*, s. 22.

⁷ W. CHOJNACKA, *Reakcje dzieci na rozwód rodziców*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” (2003), nr 3, s. 41.

poczucie osamotnienia i zachwiania rozwoju emocjonalnego. Dziecko bojąc się odrzucenia, staje się bierne, przygnębione, zamyka się w sobie⁸. Atmosfera nieustannych kłótni i awantur powoduje u dziecka wystąpienie zaburzeń emocjonalnych, stanów napięcia emocjonalnego, lęku, zmniejszonej odporności na stresy. Dzieci, mimo własnej woli, stając się biernym lub czynnym uczestnikiem konfliktów rodziców, tracą do nich zaufanie, oddalają się psychicznie i emocjonalnie, zaburza to uczucie bliskości i przywiązania⁹. Dzieci wzrastające w atmosferze konfliktu mają stałe poczucie zagrożenia, a przedłużający się stan niepewności i napięcie rzutu na ich rozwój emocjonalny. Jeśli rodzice toczą z sobą boje, dzieci wpadają w przerażenie, gdyż lękają się, że zostaną „stratowane” przez którąś z walczących stron. Rozpad związku małżeńskiego i towarzyszące mu konflikty osłabiają więc emocjonalną między rodzicami a dzieckiem, co w znaczący sposób wpływa to na dezorganizację psychiczną dziecka. Następstwem tych sytuacji jest utrata poczucia bezpieczeństwa, czułości i bliskiej osoby. Należy wziąć pod uwagę fakt, że dziecko przeżywa konflikty rodziców w kategoriach subiektywnych, a mianowicie czuje się niekochane, odrzucone, nikomu niepotrzebne, mało wartościowe¹⁰.

Uczucia i przeżycia dzieci związane z sytuacją rozwodową są różne i zmieniają się wraz z upływem czasu. Podobnie jak w procesie opłakiwania kogoś bliskiego, kto zmarł, także i tu można wyróżnić stany emocjonalne, przez które przechodzą dzieci, próbując poradzić sobie z rozstaniem rodziców. Hart wyróżnia kilka takich faz emocjonalnych¹¹:

- 1) Lęk i niepokój. Rozwód stanowi zagrożenie dla egzystencji dziecka, rozchwianie wszystkiego, co dotąd było stabilne i pewne w życiu. Te emocjonalne doznania naruszają najgłębsze podstawy poczucia bezpieczeństwa. Dziecko w obliczu rozwodu rodziców może być przerażone i zaniepokojone. Może się także pojawić wiele klasycznych oznak lęku i niepokoju: pocenie się, nerwowość, bezsenność, koszmary sennie, różnego rodzaju dolegliwości bólowe. Największym generatorem lęków jest strach przed nieznanym, co związane jest z utratą stabilnego środowiska. Lęk może narastać w związku z niemożnością zrealizowania potrzeby kontaktu z nieobecnym rodzicem, a także z poczuciem naznaczenia i zażenowania. Rozwód otwiera nieznaną przestrzeń przed dziećmi, które nie wiedzą, czego mogą się spodziewać, ani jak sobie poradzić z niepewnością.
- 2) Poczucie opuszczenia i odrzucenia. Etap lęku i niepokoju szybko otwiera drogę do kolejnego, w którym pojawiają się uczucia opuszczenia i odrzucenia. Dzieci, nawet jeśli w głębi serca wiedzą, że to nieprawda, często czują się opuszczone i odrzucone przez tego z rodziców, który odchodzi. Młodsze dzieci częściej

⁸ J.K. OLSZEWSKI, *Rola rodziny w powstawaniu zaburzeń emocjonalnych u dzieci*, „Problemy Rodziny” (2000), nr 2–3, s. 54.

⁹ CUDAK, *dz. cyt.*, s. 103.

¹⁰ J.S. WALLERSTEIN, S. BLAKESLEE, *Rozwód, a co z dziećmi?*, Poznań 2005, s. 52.

¹¹ A.D. HART, *Rozwód. Jak ratować dzieci*, Poznań 2006, s. 87–96.

doświadczają takich uczuć niż starsze. Nie zawsze bowiem są w stanie odróżnić fakt rozstania się rodziców od kwestii rozstania się jednego z rodziców z dziećmi. Czasem osoba, która dąży do rozwodu, jest już z kimś związana lub wkrótce zwiąże się z ewentualnym przyszłym małżonkiem. Jeśli w tym drugim związku są dzieci, wówczas poczucie odrzucenia może być jeszcze silniejsze.

- 3) Samotność i smutek. Wcześniej czy później dochodzi do głosu poczucie zupełnego osamotnienia i izolacji. Normalna aktywność rodzinna ulega wyciszeniu. Nie ma już stałych godzin posiłków ani regularnych rodzinnych wyjść. Również atmosfera konfliktu zniknęła, pozostawiając tylko pustkę. Zamieszanie panujące dookoła jest mniejsze i do głosu dochodzi samotność. Większość dzieci w takiej sytuacji reaguje głębokim smutkiem i depresją¹². Do głównych skutków każdej depresji należy zmniejszone poczucie własnej wartości. Dzieci cierpiące na depresję wyglądają na smutne i nieszczęśliwe, fizyczne i psychiczne reakcje dziecka są spowolnione, tracą zainteresowanie tym, czym się normalnie zajmowały, sprawiają wrażenie znudzonych, chorych, postrzegają otaczający świat w czarnych barwach. Na tym etapie dzieci spędzają dużo czasu na rozmyślaniach. Często marzą na jawie — wyobrażają sobie, że rodzice znów będą razem. Czasem prowadzi to do jeszcze większego przygnębienia i napadów płaczu.
- 4) Frustracja i złość. Zaraz po smutku pojawiają się uczucia frustracji i złości. Dzieci rozwodzących się małżeństw chcą przede wszystkim bezpieczeństwa i szczęścia. Pragną także, by wszystko wróciło do normy z czasów sprzed rozwodu. Ponieważ nie mogą otrzymać tego, czego chcą, ich potrzeby są blokowane lub niedostrzegane. Jeśli tak się dzieje, dzieci doświadczają głębokiej frustracji, która następnie rodzi złość.
- 5) Odrzucenie i uraza. Frustracja i złość otwierają drogę poczuciu odrzucenia i urazy, zwłaszcza w stosunku do rodziców. Dziecko odsuwa się i tworzy pewien emocjonalny dystans między sobą a rodzicem. Czyni to dlatego, że w pewnym stopniu zabezpiecza to je przed przyszłym emocjonalnym cierpieniem oraz jest sposobem ukarania ojca lub matki za to, co się stało.
- 6) Odbudowanie zaufania. Ostatni etap, na którym następuje odbudowanie zaufania, daje poczucie wolności.

Te stany emocjonalne są nieuniknione i są widoczną konsekwencją negatywnych doświadczeń dziecka w trakcie procesu rozwodowego. Jednak nie tylko sam rozwód jest dla dziecka dramatem, lecz również pewien okres, który go poprzedza. Bardzo często właśnie w czasie przedrozwodowym następuje rozbicie wewnętrznych emocjonalnych więzów w rodzinie. Rodzina, dzięki stałości swego składu osobowego, daje dziecku poczucie bezpieczeństwa. Stabilność środowiska rodzinnego stanowi bardzo ważny czynnik dla zrównoważenia emocjonalnego i zdrowia psychicznego dziecka¹³.

¹² *Tamże*, s. 171–172.

¹³ CUDAK, *dz. cyt.*, s. 30.

Rozwód rodziców jest dla dziecka zawsze wielką tragedią życiową, dramatem wewnętrznym wywierającym niezmiernie szkodliwy wpływ na jego psychikę. Siła oraz skutki przeżywanego przez dziecko stresu z powodu rozpadu rodziny zależą od wielu czynników. Większość naukowców dość zgodnie stawia na pierwszym miejscu przywiązanie do rodziców i percepcję sytuacji domowej przed rozpadem rodziny. Wyniki badań przeprowadzonych przez B. Kostuj, wykazały że jeśli rozpad rodziny poprzedzają kłótnie, awantury, a nawet bijatyki, to działają one na dziecko bardziej zaburzająco niż sam rozwód, który dzieci w tej sytuacji przyjmują za ulgę. Dzieci z tych rodzin nie miały zapewnionej potrzeby bezpieczeństwa i oparcia w żadnym z rodziców, odczuwały lęk, osamotnienie, żal i chęć ucieczki od teraźniejszości. W sytuacji gdy dzieci oceniały swoją rodzinę jako szczęśliwą, w której czuły się bezpiecznie, doznały traumy na wieść o rozwodzie rodziców. Nie potrafiły zaakceptować tego faktu, miały też więcej trudności w przystosowaniu się do dalszego życia. Dzieci, które były świadkiem konfliktów w domu, łatwiej akceptowały rozwód rodziców i łatwiej przystosowywały się do nowych warunków, gdyż wcześniej przeżywane kłótnie przygotowały je do perspektywy rozstania¹⁴.

Reakcje dziecka na rozpad rodziny zależą też od jego wieku. Mimo iż rozwód jest stresem dla każdego dziecka, małe dzieci są bardziej podatne na szkodliwe działanie rozpadu rodziny, gdyż są one pod większym wpływem stanu emocjonalnego swych opiekunów. Rodzaj opieki, jaką otoczone jest małe dziecko, w dużej mierze uzależniony jest od uczucia doświadczanego przez rodziców, a często są to uczucia wrogości, depresji i zależności od innych. Dla małych dzieci trudne jest oddzielenie się od innych dzieci i dorosłych. Gdy rodzeństwo płacze lub matka jest smutna, ich uczucia przenoszą się łatwo na dziecko¹⁵. Pierwsze lata życia charakteryzują się kształtowaniem podstawowych cech osobowości, pierwsze doświadczenia emocjonalne powodują kształtowanie nawykowych reakcji, bardzo trudnych do późniejszej zmiany. W okresie wczesnego dzieciństwa bardzo ważne jest, aby dziecko mogło nauczyć się normalnego sposobu reagowania, a do tego potrzebne są prawidłowe stosunki emocjonalne w rodzinie¹⁶. W sytuacji gdy atmosfera wychowawcza w rodzinie jest napięta, nacechowana konfliktami, komplikuje to wytworzenie prawidłowego kodu emocjonalnego u dziecka. Na kłótnie rodziców często reagują one płaczem, niepokojem, problemami ze snem, brakiem apetytu, lękiem przed rozstaniem, nieufnością. W późniejszym wieku reakcje te mogą się utrwalić, predysponując dziecko do występowania nerwic, lęklivosti, czy też nieumiejętności nawiązywania bliskich kontaktów emocjonalnych z innymi ludźmi¹⁷.

¹⁴ E. KOSTUJ, *Sytuacja dziecka w rodzinie, w której oddalono powództwo o rozwód*, „Psychologia Wychowawcza” (1980), nr 2, s. 376–387.

¹⁵ J.K. BURRETT, *Rodzicielstwo po rozwodzie*, Poznań 2006, s. 44–48.

¹⁶ B. BARAN, *Rola więzi społeczno-emocjonalnej w kształtowaniu osobowości dziecka*, Warszawa – Poznań 1981, s. 12.

¹⁷ J. DZIERŻANOWSKI, *Konflikty małżeńskie jako problem duszpasterski w świetle dokumentacji Sądu Biskupiego w Opolu (1980–1989)*, Opole 2000, s. 60.

Nieco starsze dzieci doświadczają siebie jako centralnego punktu świata, dlatego czują się winne, gdy tata lub mama opuszczają rodzinę. Może u nich wystąpić lęk, że rodzic, który się wyprowadził, jest na zawsze stracony, lub obawa, że również drugi rodzic opuści rodzinę. Dla przedszkolaków najważniejszą konsekwencją rozwodu jest doświadczenie ogromnej zmiany i poczucie straty. W ich pierwotnym fundamencie poczucia bezpieczeństwa tworzy się potężna wyrwa¹⁸. U dzieci w wieku przedszkolnym poczucie czasu i wyobraźnia przestrzenna nie są jeszcze w pełni wykształcone. Z tego powodu często nie potrafią wyobrazić sobie, gdzie teraz żyje rodzic, który się wyprowadził, i kiedy go znowu zobaczą. Często też myślą o tym, czy ma gdzie spać i co jeść¹⁹. Dziecko wierzy, że nieobecność rodzica ma charakter jedynie chwilowy. W sytuacji rozwodu rodziców mogą wystąpić u dziecka: trudności w zasypianiu, nadmierne uzależnienie od jednego z rodziców, chwiejność emocjonalna. Dziecku może towarzyszyć obawa i lęk przed opuszczeniem oraz samotnością. Mogą pojawić się nerwowe nawyki (ssanie palca, obgryzanie paznokci). Dominować może poczucie smutku, obniżony nastrój i płaczliwość²⁰. Jeżeli rozpadowi rodziny towarzyszą konflikty między rodzicami, może to powodować u dzieci reakcje regresyjne, czyli zachowania typowe dla wcześniejszego etapu rozwoju (powrót do używania smoczka, obniżenie poziomu aktywności motorycznej, powrót do wcześniejszych form językowych, potrzeba ciągłego kontaktu z matką i reagowanie płaczem lub krzykiem na jej nieobecność)²¹.

Dzieci w wieku szkolnym są najbardziej narażone na powstawanie zaburzeń w rozwoju osobowości. Kształtuje się w nich wówczas poczucie własnej indywidualności, występuje silna potrzeba wzorca osobowego dla własnej identyfikacji związanej z płcią i rolą społeczną. W tym czasie powszechną reakcją na rozstanie jest poczucie dziecka, że jest gorsze od innych, ponieważ ma tylko jedno z rodziców. W wielu przypadkach u dzieci można stwierdzić pojawienie się postawy wrogości wobec tego z rodziców, z którym dziecko zostaje, i sympatii dla tego, który odszedł²². Ponieważ po rozwodzie dziecko pozostaje zazwyczaj z pod opieką matki, często idealizuje nieobecnego ojca, podczas gdy na matkę zrzuca odpowiedzialność za to, że go odepchnęła. Dominującymi reakcjami emocjonalnymi w wieku szkolnym są: obniżenie nastroju, utrata poczucia własnej wartości, drażliwość, zamykanie się w sobie, obarczanie się winą za spowodowanie rozwodu²³.

Dzieci wchodzące w okres dojrzewania są świadome rozbicia rodziny i utraty bezpośredniego kontaktu z którymś z rodziców, a jednocześnie są narażone na przeżywanie wewnętrznych konfliktów, takich jak: chęć zachowania lojalności wo-

¹⁸ K. JABŁOŃSKI, *Rozwód: jak go przeżyć?*, Warszawa 2008, s. 133.

¹⁹ W. JAEDE, *Jak uchronić dziecko przed skutkami rozwodu rodziców?*, Kraków 2007, s. 17.

²⁰ CHOJNACKA, *art. cyt.*, s. 41.

²¹ *Tamże*, s. 41.

²² *Tamże*, s. 41–42.

²³ M. HERBERT, *Rozwód w rodzinie*, Gdańsk 2005, s. 20.

bec rodziców i jednocześnie dostrzeżenie racji istniejącej po stronie jednego z nich, potrzeba utrzymania bliskiej więzi z każdym z rodziców i potrzeba lojalności oraz posłuszeństwa wobec tego z rodziców, który pełni funkcje opiekuńczo-wychowawcze i jest niechętny kontaktom dziecka z drugim z rodziców. Zwiększa to ryzyko powstawania zaburzeń psychicznych. W tym wieku istotne znaczenie w radzeniu sobie z problemami zaczynają odgrywać mechanizmy obronne, takie jak: ucieczka w marzenia, poszukiwanie realizacji własnych potrzeb i uznania poza rodziną. Mechanizmy obronne obniżają poczucie zagrożenia i lęku, ale nie rozwiązują problemów przeżywanych przez dziecko. Reakcją emocjonalną na trudną sytuację może być: smutek, płaczliwość, niskie poczucie własnej wartości, ucieczka w świat marzeń, depresja²⁴.

Grupę nastolatków uważa się za tę, która osiągnęła dojrzałość poznawczą wystarczającą do zrozumienia przyczyn rozvodu rodziców. Wzrasta zdolność do krytycznej oceny sytuacji rodziny i zachowania dystansu wobec rodziców i ich problemów. Większego znaczenia nabiera natomiast własne życie i nawiązywanie głębszych więzi emocjonalnych z osobami innej płci. Obserwacja przez młodzież problemów małżeńskich rodziców może spowodować niechęć do zawierania związku małżeńskiego, lęk przed powieleniem sytuacji obserwowanej w rodzinie. Może pojawić się też niewiara w możliwość stworzenia trwałej wspólnoty opartej na miłości, wzajemnym zaufaniu i szacunku²⁵. Wiek dojrzewania charakteryzuje się burzliwymi przemianami w organizmie dziecka, które powodują chwiejność reakcji emocjonalnych, tendencję do zachowań impulsywnych, a przede wszystkim bardzo małą odporność na stres. Dlatego też konflikty między rodzicami i ich rozstanie w tym okresie życia dziecka stwarzają ogromne ryzyko powstawania urazów psychicznych, trudnych do późniejszego przezwyciężenia²⁶. Rodzice mogą bardzo łatwo stać się obiektem gniewu nastolatków, któremu będą towarzyszyć krzyki, łzy i trzaskanie drzwiami, w zależności od tego, czy nastolatek jest chłopcem czy dziewczyną i jaką ma osobowość. Fakt, że rodzicom nie udało się ocalić małżeństwa, budzi ich obawy, że oni poniosą podobną porażkę, że ich związki również będą nieudane. Dzieje się tak dlatego, że dwie dorosłe osoby, najważniejsze w ich życiu, nie zdały egzaminu z najistotniejszej sfery dojrzałości: stworzenia i utrzymania zażyłego związku z drugim człowiekiem²⁷.

Nie ma więc wieku rozwojowego, w który rozpad rodziny i towarzyszące mu konflikty nie stwarzałyby zagrożeń dla zdrowia psychicznego dziecka. Jednak nie tylko wiek dziecka ma znaczenie dla jego przystosowania się do sytuacji rozbicia rodziny. Na siłę przeżyć związanych z rozwodem i konfliktami ma wpływ również

²⁴ CHOJNACKA, *art. cyt.*, s. 42–43.

²⁵ *Tamże*, s. 43.

²⁶ DZIERŻANOWSKI, *dz. cyt.*, s. 61.

²⁷ WALLERSTEIN, BLAKESLEE, *dz. cyt.*, s. 116.

pleć. Stwierdzono, że chłopcy doświadczają bardziej szkodliwych następstw rozwodu niż dziewczęta. Są bardziej podatni na stres, frustrację i agresję. Zdaniem J. Brągiel, prawdopodobnie dzieje się tak dlatego, że w sytuacji rozpadu rodziny rodzicem sprawującym opiekę nad dziećmi jest zwykle matka. W tej sytuacji chłopcy pozostający pod opieką osoby innej płci nie mają głównego obiektu do identyfikowania się. Ponadto matka nie potrafi spełniać ich oczekiwań jako towarzysza zabaw, nie jest też źródłem autorytetu, któremu chcieliby się podporządkować. Stwierdzono także, że większa podatność chłopców na negatywne skutki rozbitcia rodziny wynika z tego, że doświadczają oni zmniejszonej opieki i poparcia ze strony matek i szerszego otoczenia²⁸. Chłopcy są skłonni do wyrażania swoich problemów w zewnętrznym zachowaniu; w sytuacjach trudnych wykazują mniejsze umiejętności dostosowania się; mają skłonność do przeceniania siebie i pokrywania swoich lęków i słabości zachowaniami mającymi świadczyć o sile; często zwracają na siebie uwagę agresywnymi zachowaniami. Dziewczęta wykazują większą łatwość w zakresie psychicznego przystosowania się do nowych sytuacji niż chłopcy. Głębiej i mocniej przeżywają swoje problemy, ale potrafią się lepiej dostosować do otoczenia; mają skłonność do depresyjnych nastrojów i lęków; częściej też nękają je dolegliwości psychosomatyczne; mają skłonność do przejmowania zbyt dużej odpowiedzialności za wszystkie sprawy w rodzinie²⁹.

Fakt posiadania rodzeństwa może również modyfikować reakcje emocjonalne dziecka na rozbitcie rodziny. Może ono łagodzić bądź nasilać przeżywanie stresu. Jeżeli w czasie rozwodu rodziców dzieci pozostają ze sobą przy jednym z rodziców, to wówczas rodzeństwo stanowi dla siebie wzajemne oparcie i zwiększa poczucie bezpieczeństwa. Jeżeli jednak następuje rozdzielenie rodzeństwa od siebie i każde pozostaje u innego rodzica, to jest to dla dziecka dodatkowy czynnik stresujący, gdyż do cierpienia z powodu rozłąki z rodzicem dołącza się tęsknota za bratem czy siostrą³⁰.

Nie bez wpływu na siłę przeżyć dziecka w sytuacji rozpadu rodziny są różne elementy towarzyszące temu faktowi, jak: sam przebieg wydarzeń, przygotowanie dziecka do przyjęcia tej sytuacji, zakres zmian w życiu dziecka. W ostatecznym rozrachunku o sile przeżywanej traumy może przesądzić odporność psychiczna dziecka i jego indywidualny temperament. Różnice w temperamencie sprawiają, że niektóre dzieci są żywiołowe, roześmiane i lepiej radzą sobie ze stresem wywołanym rozpadem rodziny, inne natomiast są przestraszone, nieśmiałe i wszystkim się przejmują³¹. Niezależnie jednak od indywidualnych predyspozycji dzieci do radzenia sobie ze stresem, rozwód zawsze stanowi poważne zagrożenie dla ich poczu-

²⁸ J. BRĄGIEL, *Wychowanie w rodzinie niepełnej*, Opole 1990, s. 51.

²⁹ JAEDE, *dz. cyt.*, s. 21–22.

³⁰ BRĄGIEL, *dz. cyt.*, s. 52.

³¹ BURRETT, *dz. cyt.*, s. 47.

cia bezpieczeństwa i poczucia własnej wartości. Zaniżona samoocena — zdaniem Archibalda D. Harta — jest najbardziej szkodliwym skutkiem każdego rozwodu. Niszczący wpływ na poczucie wartości dziecka nie wiąże się zwykle z utratą możliwości bycia z obojgiem rodziców czy z życiem w niepełnej rodzinie, ale jest wynikiem upokorzeń spowodowanych przez reakcję otoczenia. Dziecko boi się tego, co inni ludzie o nim pomyślą. Połączenie krzywdy ze zniewagami powoduje, że czuje się zniszczone emocjonalnie. Dziecko często traktowanie jest jako części majątku do podziału, rodzice wówczas ignorują jego uczucia i pragnienia, używają go jako zakładnika w celu zyskania przewagi emocjonalnej lub materialnej nad współmałżonkiem albo wykorzystują go jako broni pozwalającej zaspokoić żądze zemsty na żonie lub mężu. Działania tego typu mogą negatywnie wpływać na to, jak dziecko ocenia samo siebie. Aby dzieci mogły rozwinąć zdrowe poczucie własnej wartości, otoczenie powinno być szczerze, troskliwe i pełne akceptacji. Krótko mówiąc, potrzebny jest im klimat bezwarunkowej miłości. Jednak rodzice w ferworze emocjonalnych starć łatwo o tym zapominają. Gdy dochodzi do rozbicia domu i stabilność rodziny zostaje zakłócona, wywołuje to brak poczucia bezpieczeństwa u dzieci i podkopuje fundamenty, na których opiera się ich poczucie własnej wartości. Dla każdego dziecka rodzice są ważnym źródłem informacji o tym, jaką jest ono osobą. Gdy rodzina jest rozbita, nie istnieje już centrum wiarygodnej wymiany opinii, które ma podstawowe znaczenie dla kształtowania się obrazu dziecka³².

Rozwód nigdy nie jest przyjemnym doświadczeniem, nawet jeśli zgodę na zakończenie małżeństwa wyrażają zarówno mąż, jak i żona. Kiedy rozpadowi małżeństwa towarzyszą gorycz i urazy, jego konsekwencje mogą być jeszcze bardziej niszczące. Najczęściej rozwód pozostawia trwały ślad w psychice dziecka. Gdy jedno z rodziców opuszcza dom, musi się ono uporać z dwoma ważnymi problemami: z ogromnym bólem i rozpaczą po utracie jednego z rodziców oraz przeświadczeniem, że odejście ojca lub matki jest dowodem jego niskiej wartości. Poczucie niskiej samooceny wiązać się może z przekonaniem dziecka, że nie zasługuje na miłość. Towarzyszy mu uczucie lęku i niepokoju, które jest naturalną konsekwencją zmiany sytuacji rodzinnej. Niekiedy dzieci czują się odpowiedzialne za rozpad małżeństwa swoich rodziców i z tego powodu mają ogromne poczucie winy. Wiele dzieci i dorastającej młodzieży interpretuje rozwód jako odrzucenie lub porzucenie ich samych. Nie rozumieją lub nie potrafią zrozumieć wszystkich „dorosłych” przyczyn nieudanego małżeństwa. Dziecko traci poczucie bezpieczeństwa wraz z odejściem jednego z rodziców³³.

Utrata dotychczasowej rzeczywistości i brak zaspokojenia podstawowych potrzeb jest źródłem wielu negatywnych reakcji emocjonalnych jak: lęk, niepewność, obawa o swoje dalsze losy, depresja. Dla większości dzieci rozwód rodziców jest

³² HART, *dz. cyt.*, s. 145–146.

³³ HERBERT, *dz. cyt.*, s. 12–13.

tak traumatyzującym przeżyciem emocjonalnym, że jego psychiczne następstwa często utrzymują się aż do dorosłości. Należy podkreślić, że dziecko, jako najsłabszy element systemu rodzinnego, pełni rolę „kozła ofiarnego”, zaś rodzice nieświadomie prowokują u niego występowanie patologicznych objawów. Większości dorosłym, których małżeństwo się rozpada, łatwo jest ten fakt przeoczyć, zbagatelizować lub też nie udzielić odpowiedniego wsparcia zainteresowanemu dziecku³⁴.

2. Zaburzenia funkcjonowania społecznego

Rodzina stanowi środowisko, w którym dziecko zdobywa doświadczenia w nawiązywaniu kontaktów społecznych. Członkowie rodziny tworzą jego najbliższe środowisko i są osobami najbardziej znaczącymi w pierwszych latach życia. Na podłożu interakcji społecznych dzieci z rodzicami i rodzeństwem rozwijają się postawy i zachowania w stosunku do ludzi, rzeczy, zjawisk i życia w ogóle. One też decydują o przyszłych wzorach przystosowania i uczą dziecko myśleć o sobie tak, jak myślą o nim członkowie najbliższej rodziny. W rezultacie dzieci uczą się przystosowywać do życia społecznego, opierając się na normach nabytych w domu rodzinnym. Dlatego też można stwierdzić, że rodzina stanowi podstawowe środowisko kształtujące rozwój społeczny dziecka. Wynika to z faktu pokrewieństwa biologicznego, bezpośrednich i bliskich kontaktów, najwcześniejszych i jednocześnie najdłuższych wzajemnych oddziaływań. Czynniki te umożliwiają dziecku uczenie się zachowań społecznych w sposób najbardziej trwały³⁵.

Rodzina jest pierwszym modelem wzajemnych odniesień i sposobów zachowania. Zdaniem Marii Oleś, „to, jakie procesy zachodzą w rodzinie, jaki jest styl wzajemnego kontaktowania się między sobą rodziców i dzieci, rodziców między sobą, jaki jest klimat wzajemnych interakcji, sprawia, że dziecko uczy się określonego stylu zachowania w relacjach interpersonalnych, nabywa pewnych potrzebnych mu umiejętności społecznego rozwiązywania problemów”³⁶. Niestety, konflikt i rozwód są nierozłączne, a zachowania, których mogą się wtedy nauczyć dzieci — różnorodne. To, jakie wzorce zachowań przejmie dziecko, zależy od tego, w jaki sposób rodzice będą rozwiązywali między sobą konflikty. Wśród zachowań, których dziecko może się nauczyć od rodziców, a które mają negatywny wpływ na jego funkcjonowanie społeczne, można wymienić³⁷:

- 1) Nienawiść. Rozwodzący się rodzice bardzo często dają dzieciom niezapomniane lekcje sztuki nienawiści. Przy każdej okazji otwarcie prezentują wzajemną

³⁴ OLSZEWSKI, *dz. cyt.*, s. 55.

³⁵ CUDAK, *dz. cyt.*, s. 131.

³⁶ M. OLEŚ, *Rola rodziny w kształtowaniu umiejętności psychospołecznych u dzieci*, w: D. KORNAS-BIELA (red.), *Rodzina: źródło życia i szkoła miłości*, Lublin 2000, s. 272.

³⁷ HART, *dz. cyt.*, s. 102–104.

niechęć. Przez brak wzajemnego szacunku uczą swe dzieci nie tylko nienawiści, ale także tego, że nienawiść może przynosić dodatkowe korzyści. Nienawiść karze ludzi i pozostawia blizny na zawsze.

- 2) Brak zaufania. Dzieci rozwodzących się małżeństw uczą się, że nie można nikomu ufać, zwłaszcza tym, którzy twierdzą, że najbardziej je kochają. W dorosłym życiu mogą one przenieść brak zaufania na inne osoby.
- 3) Donoszenie. W przypadku gdy jedno z rodziców prosi dziecko, by szpiegowało drugiego rodzica, uczy się ono donoszenia i hipokryzji. Takie zachowania mogą działać destrukcyjnie na pozycję dziecka w grupie rówieśniczej.
- 4) Kłamstwo. Rodzice, którzy nie rozmawiają szczerze z dzieckiem, nie informują go o tym, co się dzieje w rodzinie, zatajają przed nim prawdę, uczą go kłamać. Lekcje te mają destrukcyjny wpływ na późniejsze kontakty społeczne dziecka, zwłaszcza gdy będzie chciało założyć własną rodzinę.

Dziecko od pierwszych chwil po urodzeniu przebywa w środowisku ludzkim. Pierwsze kontakty interpersonalne, w jakie wchodzi, inicjowane są przez dorosłych. Małe dzieci silnie reagują na wszelkie napięcia i konflikty rodzinne. Dzieci uczą się naśladować mimikę rodziców już w wieku dwóch miesięcy. Wszystkie doświadczenia dziecka z tego okresu składają się na fundament jego przemyśleń na temat siebie samego i innych. W przypadku, gdy rodzice zajęci kłótnią, nie zwracają uwagi na płacz dziecka, rodzi się w nim nieufność. Dziecko dochodzi do wniosku, że jego płacz nie odnosi żadnego skutku, a ono samo jest bezsilne. Jeśli jego wołania o pomoc pozostają przez dłuższy czas bez odpowiedzi, to odczuwa brak bezpieczeństwa i opieki oraz bezradność³⁸. Ta reakcja może się utrwalić, a dziecko w późniejszym wieku będzie prezentowało postawę bezradności w kontaktach z szerszym otoczeniem. Małe dzieci najsilniej odczuwają skutki nieobecności ojca czy matki w rodzinie. Mogą wystąpić u nich: bojaźliwość, zakłócenia snu czy brak apetytu. Pojawiają się u nich także zaburzenia procesu przystosowania społecznego, przejawiające się większą nadruchliwością i roztargnieniem przy słabszym poziomie wytrwałości i koncentracji³⁹. W czasie rozwodu obniża się samoocena dzieci oraz zmniejszają się pragnienia o charakterze emocjonalnym, co może ukierunkować rozwój ich osobowości bardziej na obronę siebie niż na jej rozwijanie przez współuczestnictwo z innymi. W późniejszym życiu u tych dzieci może się pojawić poczucie bycia gorszym i pragnienie zadowalania innych osób⁴⁰.

Stopniowo, w miarę postępów rozwoju psychomotorycznego, poszerza się zakres i zasięg aktywności własnej dziecka. Rozwijają się także różnorodne formy aktywności społecznej, które zmieniają się i doskonalą wraz z wiekiem. Starsze dziecko

³⁸ WALLERSTEIN, BLAKESLEE, *dz. cyt.*, s. 60–61.

³⁹ U. SOKAL, *Więzi uczuciowe dorosłych dzieci z rodzicami w rodzinach rozwiedzionych*, Elbląg 2005, s. 51.

⁴⁰ KAJA, *dz. cyt.*, s. 85.

stoi „jedną nogą” w domu rodzinnym, a „drugą nogą” w świecie zewnętrznym. Jeśli w tym czasie dojdzie do rozwodu, jego największe obawy będą dotyczyć wpływu tego zdarzenia na status, jakim się cieszy wśród rówieśników. W związku z tym, że dom rodzinny dziecka się rozpada, również jego funkcjonowanie w świecie zewnętrznym będzie pozbawione oparcia. Jeżeli przestraszy się braku równowagi, może wycofać się ze świata zewnętrznego. Dla starszych dzieci zagadnienia moralne stają się coraz ważniejsze. Bardzo żywo zajmuje ich kwestia dobra i zła, i jeżeli zaobserwują u swoich rodziców coś, czego nie będą umiały im wybaczyć, następstwa mogą być bardzo poważne. Aby dziecko mogło wykształcić sumienie, czyli umiejętność odróżniania dobra od zła, musi szanować własnych rodziców i uważać ich za ludzi prawych. Od tego, czy wykształci w sobie tę umiejętność, zależeć będzie dalsze funkcjonowanie dziecka w społeczeństwie⁴¹.

Zachowania, których dzieci uczą się od rodziców, mają znaczący wpływ na to, jak będą odbierane przez rówieśników i jaką pozycję społeczną zdobędą. W rodzinie bowiem nawiązywane są kontakty interpersonalne, które kształtują określone środowisko, a jednocześnie środowisko to oddziałuje na dziecko. W związku z tym, że środowisko domowe w czasie rozwodu jest w większości przypadków nacechowane dużą konfliktowością, dzieci prezentują negatywne reakcje psychiczne, które z kolei wpływają na występowanie nieakceptowanych społecznie zachowań. Dzieci te są często drażliwe, nieufne, podejrzliwe, nierzadko stosują przemoc słowną i fizyczną. Często też wstydząc się swojej odmiennej sytuacji, ukrywają przed rówieśnikami fakt, że ich rodzice są rozwiedzeni. Zdarza się, że kłamią po to, aby nie stracić swojej pozycji w grupie rówieśniczej. Dzieci te mają duży poziom lęku, co jest dodatkowym hamulcem pozytywnych zachowań. Wszystko to sprawia, że nie są one akceptowane wśród rówieśników⁴².

Kontakty między rodzicami a dziećmi powinny polegać przede wszystkim na wzajemnym zrozumieniu, akceptacji i bezwarunkowej miłości. Jednak w sytuacji rozwodu rodziców dziecko odczuwa niedosyt miłości macierzyńskiej i ojcowskiej, a także pozbawione jest pozytywnych wzorców osobowych. Niedosyt tej miłości oznacza nie tylko pozbawienie dziecka przyjaznych uczuć, lecz także brak należytego ich zróżnicowania. W wyniku niezaspokojenia potrzeby miłości dziecko czuje się osamotnione i wyobcowane. Następstwem takiego stanu mogą być trudności w nawiązywaniu kontaktów społecznych w grupie rówieśniczej i z dorosłymi. Dziecku, które doznało deprivacji potrzeby miłości, trudniej jest zdobyć się na bezinteresowną życzliwość wobec innych. Zdarza się, że takie dzieci popadają w depresję⁴³. Dziecko takie oprócz wielu symptomów psychicznych, takich jak smutek lub spo-

⁴¹ WALLERSTEIN, BLAKESLEE, *dz. cyt.*, s. 78–94.

⁴² CUDAK, *dz. cyt.*, s. 147–158.

⁴³ *Tamże*, s. 85.

wolnienie funkcji psychicznych, prezentuje także wycofanie z życia społecznego. Dzieci takie rzadziej wchodzą w interakcje zarówno z rówieśnikami, jak i nauczycielami. Wydają się być stale niezadowolone i sprawiają wrażenie, jakby nic nie było w stanie sprawić im przyjemności. Depresja jest wywołana przez frustrację spowodowaną niezaspokojeniem podstawowych potrzeb i sama ją wywołuje. Frustracja z kolei może wywołać u dziecka irytację, spowodować wybuchowość i nadwrażliwość. Dzieci te mają obniżoną samoocenę. Są z reguły nieśmiałe, lękliwe, płaczliwe, bez inicjatywy, niezaradne, nieodporne na stresy. Charakteryzują się też obniżoną aktywnością społeczną w klasie, unikają trudności i przeszkód, często popadają w przygnębienie. Wszystkie te cechy i negatywne zachowania powodują, że dzieci te są tylko częściowo akceptowane w społeczeństwie, bądź wcale, i osiągną niższą pozycję społeczną w zespole klasowym⁴⁴.

W znacznym stopniu popularność wśród kolegów z klasy zależy od wyników osiągniętych w nauce szkolnej, jak również atrakcyjności pod względem towarzyskim⁴⁵. Niekorzystny układ stosunków rodzinnych jest częstą przyczyną niepowodzeń dzieci w nauce. Przejawiają one mniejszą motywację do nauki niż dzieci z rodzin pełnych. Często przychodzą do szkoły z nieodrobionymi lekcjami lub odrobionymi niestarannie, są mało samodzielnie, nie uważają na lekcjach, nie dbają o przybory szkolne. Dzieci te często lekceważą obowiązki szkolne, są uparte, przekorne, impulsywne. Zazwyczaj zachowują się na terenie szkoły krzykliwie, plotkują, są kłótlive, uparte i podejrzliwe. Takie zachowania sprawiają trudności wychowawcze nauczycielom i wychowawcom. Przyczyna takich zachowań tkwi przede wszystkim w atmosferze rodzinnej w czasie rozwodu. W czasie trwania procesu rozwodowego między małżonkami zamiast wzajemnego zrozumienia istnieje stan stałego napięcia, ciągłych kłótni i awantur, wzajemnych pretensji i zarzutów. Sytuacja taka nie sprzyja osiągnięciu przez dzieci dobrych wyników w szkole⁴⁶. Ponadto w większości przypadków rozwód wnosi w życie dzieci pogorszenie sytuacji materialnej, zaburzając ich prawidłowy rozwój psychiczny i społeczny. Władzę rodzicielską i opiekę nad dzieckiem zazwyczaj powierza się matce, która z powodu złych warunków życia musi podjąć dodatkową pracę zarobkową. To z kolei nie sprzyja wykonywaniu przez nią funkcji opiekuńczo-wychowawczych. Często sytuacja mieszkaniowa samotnej matki też jest bardzo trudna. Dziecko niejednokrotnie jest pozbawione odpowiednich warunków do odrabiania lekcji. Uczniowie z rodzin rozbitych, w porównaniu z rówieśnikami z rodzin pełnych, uzyskują znacznie słabsze wyniki w nauce. Spora część tych dzieci doznaje jawnych niepowodzeń w postaci ocen niedostatecznych, co doprowadza do powtarzania klasy. Uczniowie ci otrzymują również

⁴⁴ *Tamże*, s. 159.

⁴⁵ *Tamże*, s. 157.

⁴⁶ N. CHMIELNICKI, *Wpływ struktury rodziny na niepowodzenia szkolne*, „Problemy Rodziny” 57 (1971), nr 2, s. 26.

niższe oceny z zachowania. Wiąże się to z faktem, iż trudna sytuacja materialna i ciągłe konflikty odbijają się ujemnie na samopoczuciu dziecka, przez co stają się przyczyną jego niepowodzeń szkolnych⁴⁷.

Przystosowanie dziewcząt i chłopców do funkcjonowania w społeczeństwie w czasie rozwodu rodziców różni się między sobą. Chłopcy częściej prezentują trudności z wyrobieniem w sobie poczucia niezależności, pewności siebie, ze znalezieniem celu życiowego⁴⁸. Ich kontakty z otoczeniem nacechowane są buntem, agresją i konfliktowością. Częściej też uciekają się do zachowań ekstremalnych (szczególnie w okresie adolescencji): wagarują, piją, zażywają narkotyki, uczestniczą w zachowaniach przestępczych. Objawy te nabierają funkcji kompensacyjnych w sytuacji zerwania naturalnego rozwoju męskiego typu socjalizacji⁴⁹. Dziewczęta natomiast w obliczu rozwodu częściej przyjmują postawy wycofujące się z kontaktów społecznych, izolowania się i zamykania na kontakty społeczne, co wyraża się przez nieśmiałość⁵⁰. Sytuacja rozwodu może spowodować nadmierne uzależnienie od matki, a w następstwie ograniczyć autonomię i niezależność, a także spowodować trudności w nawiązywaniu kontaktów z płcią przeciwną. U dziewcząt można zaobserwować także kłopoty z nauką szkolną oraz wczesną inicjację seksualną, kończącą się często ciążą⁵¹.

Zdezorganizowane, o zaburzonej harmonii wewnętrznej, środowisko rodzinne często nie jest w stanie zapewnić dziecku stałej opieki, dobrego przykładu zachowań, wzorów społecznych, norm etycznych i moralnych. Traumatyzujące przeżycia związane z rozpadem więzi rodzinnej powodują u nich przykre stany napięć uczuciowych, agresywność, słabsze przystosowanie się do życia, zachowania aspołeczne. Zaburzone stosunki rodzinne, poczucie odrzucenia i trudności w procesie identyfikacji z osobami znaczącymi prowadzą do ukształtowania się wadliwej osobowości społecznej, a nawet do zachowań przestępczych. Do najczęściej występujących u dzieci w czasie rozwodu aspołecznych form zachowań zaliczyć można: niszczenie przedmiotów, lekceważenie obowiązków, wywoływanie konfliktów, nie uznawanie norm społecznych, agresywność, wycofanie z kontaktów, narzucanie swojej woli, kłamanie i oszukiwanie rówieśników, wagarowanie, używanie wulgarnego słownictwa, przeszkadzanie kolegom. Zachowania te mogą być manifestacją buntu i niezgody dziecka na sytuację rodzinną. Mogą stanowić także formę odreagowania emocjonalnych napięć i stresu rodzinnego oraz próbę radzenia sobie z kryzysem rodzinnym. Zbyt liczne stresy, konflikty i niepowodzenia mogą wywoływać u dziecka poważne zaburzenia w przystosowaniu społecznym⁵².

⁴⁷ W. KUŚMIERZ, *Wpływ rodziny rozbitej na sytuację szkolną dzieci*, „Życie Szkoły” (2000), nr 3, s. 137–140.

⁴⁸ SOKAL, *dz. cyt.*, s. 53.

⁴⁹ CUDAK, *dz. cyt.*, s. 164.

⁵⁰ *Tamże*, s. 164.

⁵¹ CHOJNACKA, *dz. cyt.*, s. 42.

⁵² CUDAK, *dz. cyt.*, s. 160.

Jednak nie tylko sam proces rozwodowy może doprowadzić do ukształtowania się aspołecznych form zachowania. Po rozwodzie rodziców dziecko pozostaje najczęściej z matką. Zapomina się, że obecność ojca w procesie wychowania jest nie tylko ważna i konieczna, ale i niezastąpiona, „ojciec dostarcza bowiem dziecku tych bodźców i wzorów w jego rozwoju społecznym i moralnym, których matka nie może zupełnie w tak szerokim zakresie jemu ofiarować”⁵³. O ile macierzyństwo zawiera element ścisłego kontaktu fizycznego z dzieckiem, to ojcostwo opiera się głównie na więzi duchowej. Obecność ojca wzbogaca komunikację społeczną. Dzieci wychowywane bez ojców trudniej niż rówieśnicy wychowywani w rodzinach pełnych rozwiązują problemy życiowe. Wykazują więcej napięć emocjonalnych, mają trudności w nawiązywaniu kontaktów społecznych oraz posiadają mniejsze poczucie bezpieczeństwa⁵⁴.

Dzieci pozbawione opieki ze strony jednego z rodziców — najczęściej ojca — mają często zaburzoną orientację w rolach społecznych związanych z płcią oraz wykazują trudności w nawiązywaniu kontaktów z osobami płci odmiernej w okresie dorastania. Z tymi zakłóceniami wiąże się tendencja do wchodzenia w nieudane związki, a także skłonność do zachowań ekstremalnych. Skłonność ta może przejawiać się w zachowaniach przestępczych, nadużywaniu substancji psychoaktywnych, „seksie bez zabezpieczeń”⁵⁵.

3. „Rozbity” obraz Boga

Obraz Boga spełnia w życiu człowieka doniosłą rolę, ponieważ według niego ludzie często interpretują własną rzeczywistość, kształtują swoje postępowanie, realizują ideały życiowe, a nawet myślą i mówią, kierując się ukształtowanym w sobie obrazem Boga. Rozwój obrazu Boga wiąże się z odkrywaniem Jego obecności i działania w życiu człowieka i otaczającym go świecie, polega na rozwijaniu przekonań o rzeczywistej bliskości i miłości Boga do ludzi. Kształtowanie obrazu Boga jest procesem przebiegającym stopniowo począwszy od wieku dziecięcego, w którym wprowadza się dziecko w rzeczywistość wiary, w odkrywanie tajemnicy Boga oraz w życie modlitwy i sakramentów, przez które dziecko nawiązuje osobowy kontakt z Bogiem. Proces ten ma w rezultacie doprowadzić do komunii z Jezusem Chrystusem i pełnego wtajemniczenia w życie chrześcijańskie⁵⁶.

Obowiązek wprowadzenia dziecka w poznanie Boga przypada rodzicom jako pierwszym wychowawcom. Są oni odpowiedzialni za ukształtowanie w dziecku

⁵³ J. WITCZAK, *Ojcostwo bez tajemnic*, Warszawa 1987, s. 16.

⁵⁴ CUDAK, *dz. cyt.*, s. 158–159.

⁵⁵ E. NAPORA, *Konsekwencje samotnego rodzicielstwa dla społecznego funkcjonowania dziecka*, „Małżeństwo i Rodzina” (2005), nr 3, s. 40.

⁵⁶ S. MORGALLA, *Wpływ dzieciństwa na obraz Boga*, „Życie Duchowe” 54 (2008), nr 2, s. 21.

Jego prawidłowego obrazu. Obraz Boga nie może wywoływać lęku, ale miłość i zaufanie. Bóg powinien być ukazywany prawdziwie, jako dobry i kochający. Od jakości obrazu Boga poznawanego w środowisku rodzinnym zależeć będzie późniejsze nawiązywanie z Nim kontaktów przez dziecko⁵⁷.

Rodzice są dla dziecka podstawową rzeczywistością. W tradycyjnych rodzinach szczególnie ojciec uosabia wyższy porządek życiowy (od niego pochodzą normy zachowania). W odbiorze dziecka jest on najmądrzejszy, najsilniejszy, wszechwładzący, posiadający niezwykle możliwości i uprawnienia. To on decyduje o najistotniejszych sprawach i o jego losie. Urasta więc do postaci niezwyklej, która wszystko wie i wszystko może. Taki obraz ojca tworzy zasadnicze zręby późniejszego pojęcia Boga. Dziecko, nawiązując coraz pełniejszą relację z ojcem, przeżywa okres, kiedy go ubóstwia, odbiera go tak, jakby był on bogiem — identyfikuje pojęcie ojca z pojęciem Boga. Jeżeli dziecko nie znajdzie pozytywnego obrazu ojca naturalnego i nie doświadczy, czym jest prawdziwa wspólnota rodzinna, wówczas może przenieść własne negatywne doświadczenia z rodziny na rzeczywistość nadprzyrodzoną, odrzucając np. prawdę o ojcostwie Boga⁵⁸. Gdy ojciec rodziny reprezentuje np. typ postawy nazbyt surowej, rygorystycznej, może nieświadomie przyczynić się do ukształtowania się w dziecku obrazu Boga karzącego, dalekiego od zrozumienia, przebaczenia, miłosierdzia i dobroci. Ponadto rozkład życia rodzinnego, obecne w nim konflikty, wzajemna wrogość rodziców mają swój negatywny wpływ na tworzące się u dziecka pojęcie wspólnoty kościelnej, w której nie dostrzeże tworzących ją fundamentalnych wartości, jak miłość, solidarność, wzajemna pomoc, pokój itp.⁵⁹

Ogromne znaczenie dla kształtowania się obrazu Boga u dziecka ma rodzaj i charakter odnoszenia się rodziców do siebie nawzajem. Dziecko uczestniczące w komunikacji między członkami rodziny przejmuje ich wzory zachowania najpierw w sposób nieświadomy, a następnie w sposób celowy. Więzy emocjonalne między małżonkami oraz pomiędzy rodzicami i dziećmi wpływają na kształtowanie się stosunku dziecka do Boga. Bóg, którego wyobrażają sobie dzieci, jest „jak” jego rodzice. Rozbicie pomiędzy rodzicami wywołuje w dziecku także rozbicie obrazu Boga. Bóg nie może być Kimś rozbitym, Kimś podzielonym. Dziecko zostaje wówczas bez prawdziwego obrazu Boga. Jeżeli dziecko obserwuje nieustannie kłócących się rodziców, którzy nie mają dla siebie szacunku i obarczają się wzajemnie winą za rozpad małżeństwa, nie ma szans na przyswojenie sobie prawidłowych form komunikacji z Bogiem, a co za tym idzie, ma trudności w ukształtowaniu Jego prawidłowego obrazu. Zajęci procesem rozwodowym, rozgoryczeni rodzice często

⁵⁷ R. MURAWSKI, *Pojęcie Boga u dzieci w świetle dotychczasowych badań*, „Collectanea Theologica” 47 (1977), nr 3, s. 58–59.

⁵⁸ J. PRUSAK, *Obrazy Boga w świetle psychoanalizy*, „Życie Duchowe” 36 (2003), nr 4, s. 57–59.

⁵⁹ J. KRÓL, *Wpływ posiadanego obrazu ojca na pojęcie Boga u dzieci*, w: Z. CHLEWIŃSKI (red.) *Psychologia religii*, Lublin 1982, s. 200–223.

nie mają czasu pokazać dziecku, jak powinna wyglądać „rozmowa” z Bogiem. Dziecko, które nie potrafi się modlić, ma trudności z odkrywaniem Jego obecności. Rodzice rozwodzący się często zapominają o swojej roli w wychowaniu dziecka do modlitwy i nie dają mu należytego świadectwa, świadczącego o wadze osobistego kontaktu z Bogiem. Rodzice są dla dziecka tymi, którzy wiedzą wszystko i mogą wszystko, a jednocześnie tymi, którzy mówią o Bogu i reprezentują Go. Rozwód sprawia, że rodzina jako fundament wiary dziecka ulega destrukcji, a zatem i życie religijne dziecka zostaje poważnie zagrożone⁶⁰.

W rodzinie zaspakajane są podstawowe potrzeby człowieka, doświadczenie bezpieczeństwa, pewności, miłości i akceptacji ze stron rodziców, co wpływa na rozwój autentycznej wiary u dziecka. Doświadczenie bezpieczeństwa w rodzinie wpływa na przeżycie bliskości Boga i Jego miłości. Dziecko, które nie doświadcza na co dzień życzliwej obecności swoich rodziców, nie posiada tym samym predyspozycji do przyjęcia prawdy o Bogu bliskim. Zaspokojenie potrzeby pewności dokonuje się przy udziale ojca. Poprzez doznanie poczucia pewności u boku ojca w dziecku rodzi się zaufanie do siebie, świata i Boga. Jednak w wyniku rozwodu zazwyczaj zostaje ono pozbawione obecności ojca, a co za tym idzie, zaufania do Boga. Dziecko często pozostaje w przekonaniu, że skoro ojciec je opuścił, to Bóg uczyni to samo. Kolejną bardzo ważną potrzebą dziecka jest doświadczenie akceptacji i miłości ze strony rodziców. Dziecko kochane i akceptowane ma szansę na ukształtowanie w sobie pozytywnego obrazu siebie i zdrowego poczucia własnej wartości. Jeżeli dziecko jest świadome swojego znaczenia, łatwo może przenieść to doświadczenie na Boga i uwierzyć, że jest dla Niego „kimś”, że jest umiłowanym dzieckiem Bożym. Negatywne relacje z rodzicami, a także nierozwinięte poczucie własnej wartości u dziecka mogą doprowadzić do ukształtowania się obrazu Boga nieakceptującego. Dziecko obserwując kres miłości swoich rodziców, który odbija się także na nim samym, może mieć trudności z uwierzeniem w miłość Boga w stosunku do jego osoby. W konsekwencji nie potrafi powierzyć swojego życia Bogu, a wręcz czuje się wobec Niego zagrożone⁶¹.

Obraz Boga na skutek braku prawidłowych relacji rodzinnych zawiera często wiele cech negatywnych. Jeśli w kontakcie emocjonalnym z rodzicami występowało wiele zjawisk destrukcyjnych, to wytworzony obraz zawiera odzwierciedlone, utrwalone negatywne stereotypy emocjonalne. W psychice dziecka łatwo tworzą się głębokie urazy, które mogą pozostawać niezwerbalizowane, a nawet nieuświadomione, a jednak silnie oddziaływujące na postrzeganie rzeczywistości. Urazy te mogą ukierunkowywać i emocjonalnie zabarwiać myślenie dziecka o Bogu i konstruować jego zagrażający obraz. Większość dzieci wskutek destrukcyjnych dla ich

⁶⁰ MORGALLA, *art. cyt.*, s. 22.

⁶¹ Por. J. WILK, *Znaczenie pierwszych doświadczeń dla religijnego wychowania małego dziecka w rodzinie*, Lublin 1987, s. 201–310.

psychiki doświadczeń spowodowanych rozpadem rodziny nie posiada należycie ukształtowanego obrazu Boga. W konsekwencji relacji z negatywnymi, kluczowymi wzorcami zachowań ważnych osób w życiu dziecka rozwija się w nim w sposób nieświadomy negatywny „demoniczny wizerunek Boga”, który w swym postępowaniu i rozwoju związany jest ściśle z wyobrażeniem Boga u matki i ojca. Dziecko odczuwające lęk przed Bogiem podchodzi do wiary i praktyk religijnych bardziej w kategoriach przymusu, niż autentycznego zaufania. Boga często postrzega w kategoriach surowego ojca, wymagającego bezwzględnej podporządkowania się, obawia się także „utruty” siebie w kontakcie z Nim. Dzieci, których rodzice się rozwodzą, zazwyczaj mają ograniczone zaufanie do otaczającego ich świata z racji tego, że najbliższe dla nich osoby tak bardzo ich zawiodły. Brak zaufania dotyczy zarówno innych ludzi, jak i informacji od nich płynących. Dzieci są często nieufne wobec przekazu religijnego (w tym: liturgii i tradycji), choć głęboko pragną jakiegoś dowodu, który mógłby przekonać je co do sensowności wiary. Część dzieci potrafi szukać i często znajduje w religii poczucie bezpieczeństwa, odnajdując również głęboką relację z Bogiem, mają jednak trudności z utrzymaniem stałego pozytywnego obrazu siebie i konsekwentnego budowania bliskich relacji. Zdarza się, że dzieci wprowadzają treści wiary do swojego życia tylko po to, aby podnieść własną wartość, w którą wątpią. Boga traktują wówczas jako dobrotliwego ojca, u którego cieszą się szczególnymi względami. Relatywizują przy tym normy i wartości⁶². Bardzo ważne jest, aby małżonkowie darzyli się wzajemnie szacunkiem nawet wówczas, gdy podjęli decyzję o zakończeniu swojego związku. Rodzice bowiem nie wpoją dziecku szacunku do siebie i do Boga, jeżeli ich własne stosunki będą nasycone pogardą, poniżeniem (FC 71).

Obraz Boga wyniesiony z dzieciństwa w dużej mierze wywiera wpływ na dalszy rozwój religijności człowieka. Może on być utrwalony, bądź korygowany. Pochodzący z dzieciństwa fałszywy obraz Boga może powodować poważne kryzysy wiary np. w okresie wieku młodzieńczego, może również wpływać na późniejsze decyzje dotyczące przyjęcia bądź odrzucenia przekonań religijnych powstałych w świadomości dziecka. Dlatego bardzo ważne jest czuwanie nad procesami tworzonego przez dziecko obrazu Boga, gdyż istnieje zagrożenie jego zdeformowania lub też zafałszowania przez rozwodzących się rodziców⁶³.

4. Trudności wychowawcze

Rozwód należy do najważniejszych sytuacji i uwarunkowań, które powodują zaburzenia w funkcjonowaniu rodziny jako środowiska wychowawczego. Proces

⁶² PRUSAK, *art. cyt.*, s. 69–70.

⁶³ MORGALLA, *art. cyt.*, s. 22–25.

rozwodowy poprzedzony jest często rozkładem pożycia małżeńskiego i rodzinnego. Dziecko znajduje się wówczas pod wpływem różnych, na ogół sprzecznych ze sobą, oddziaływań matki i ojca. Konflikty między rodzicami prowadzą do powstania urazów psychicznych i bardzo silnych kompleksów, w wysokim stopniu utrudniających normalny proces rozwojowy i wychowawczy dziecka. Proces rozwodowy wiąże się zazwyczaj z konfliktami, w których dziecko często bezpośrednio uczestniczy. W dużym stopniu osłabia to autorytet dorosłych i sprawia, że dziecko czuje się zdezorientowane i nie wie, kogo słuchać. Pojawiają się wówczas stany lęku i niepokoju, które dziecko stara się zredukować. Objawia się to manifestowaniem przez dziecko negatywnych zachowań werbalnych i niewerbalnych, które stają się powodem trudności wychowawczych⁶⁴.

Na trudności wychowawcze składają się problemy, jakie dziecko małe i dorastające stwarza rodzicom, nauczycielom i rówieśnikom w procesie swojego psychofizycznego i społecznego rozwoju⁶⁵. Niewłaściwe postępowanie dziecka nie poddaje się zabiegom wychowawczym, nie reaguje ono na upomnienia, a stosowanie kar jest nieskuteczne. Trudności wychowawcze, z jakimi można się spotkać u dzieci w różnym wieku, można ująć w następujące grupy, między którymi zachodzą wielorakie sprzężenia zwrotne⁶⁶:

- 1) trudności wynikające z zaniedbań wychowawczych oraz negatywnych oddziaływań środowiska rodzinnego;
- 2) trudności związane z niepowodzeniami szkolnymi, które połączone są jednak z innymi negatywnymi sytuacjami tkwiącymi w rodzinie;
- 3) trudności spowodowane błędami wychowawczymi, głównie w środowisku rodzinnym;
- 4) trudności wynikające z nieprawidłowego funkcjonowania rodziny;
- 5) trudności związane z psychofizycznym rozwojem dziecka (przebyte choroby, deficyty rozwojowe, zaburzenia w sferze emocjonalnej — nadpobudliwość lub zahamowania);
- 6) trudności w zakresie rozbieżności dążeń, oczekiwań i ambicji rodziców oraz dążeń i zainteresowań dzieci.

Podstawowym źródłem powstawania trudności wychowawczych są w wielu przypadkach wpływy niekorzystnej atmosfery domu rodzinnego. Towarzyszące procesowi rozwodowemu konflikty między rodzicami, wzajemna niechęć i agresja, powodują u dziecka poczucie utraty bezpieczeństwa i miłości. Często zdarza się, że wzajemna niechęć rodziców i narastające wzajemne pretensje mimo woli zostają przeniesione na dzieci. Np. ojciec, który nie akceptuje osoby matki, zaczyna nie zauważać dziecka i jego problemów. Nie interesuje się jego stopniami, przestaje

⁶⁴ CUDAK, *dz. cyt.*, s. 169.

⁶⁵ *Tamże*, s. 170.

⁶⁶ *Tamże*, s. 170–171.

mu pomagać w nauce, nie kontaktuje się z nim całymi tygodniami, a przy każdej okazji udziela mu nagan. Matkę, którą mąż rzucił dla innej kobiety, obecność dziecka może drażnić, zwłaszcza jeśli jest ono fizycznie lub psychicznie podobne do ojca. Karci je nawet za drobne przewinienia, jawnie okazuje mu swoją niechęć. Takie niekorzystne postępowanie rodziców często jest przyczyną powstania reakcji obronnych u dzieci w postaci aroganckich, agresywnych zachowań. Poczucie osamotnienia dziecka z czasem może wzrastać, przez co może stawać się coraz gorsze, nie chce się uczyć, wagarować, kłamać, uciekać z domu⁶⁷.

Rodzice w swym systemie wychowawczym realizują najczęściej wychowanie przez przykład. Ten sposób wychowania polega na tym, że dziecko naśladuje osoby dla niego znaczące — przede wszystkim matkę i ojca. Dzieci są znakomitymi obserwatorami i naśladowcami. Obserwują swych rodziców, naśladują i często utrwalają ich postępowanie, niezależnie od tego, czy jest ono dobre, czy też niewłaściwe. Dzięki wzorcom osobowym, jakim są rodzice dla dziecka, uczy się ono, w jaki sposób odnosić się do innych⁶⁸. W przypadku gdy dziecko jest świadkiem bądź uczestniczy w konfliktach domowych, polegających często na przemocy ojca czy matki, może nauczyć się podobnych zachowań. Doświadczenia wyniesione z domu będzie wówczas przenosiło na kontakty z innymi ludźmi. Będzie powielało zachowania agresywne wobec rówieśników z ławki szkolnej, młodszych uczniów, kolegów z osiedla lub innych przypadkowo spotkanych osób. Jeśli dziecko spostrzeży, że jego rodzice często pozostają w konflikcie, może z czasem nabrać przekonania, iż jest to jedyny możliwy sposób komunikowania się. W efekcie może podobnie zachowywać się w przedszkolu, szkole, przyszłej własnej rodzinie. Istnieje niebezpieczeństwo, że dzieci z rodzin skonfliktowanych będą uważały te zachowania jako „narzędzie” skutecznego działania, metodę zdobywania sobie pozycji w zespole, środek do zaspokojenia własnych potrzeb biologicznych, społecznych, materialnych⁶⁹.

Dziecko wychowujące się w atmosferze ciągłych kłótni, wzajemnych niechęci i agresji, przejmuje niekiedy formy takiego zachowania się rodziców. Podobnie jak rodzice może używać niewybrednego słownictwa, może być agresywne w stosunku do innych, bić dzieci i wymyślać im. Z czasem może stać się coraz gorsze, coraz bardziej nieczułe na potrzeby innych, aroganckie i agresywne. Do nauki zwykle nie ma chęci, rozrabia na lekcjach i w czasie przerw międzylekcyjnych, wagaruje, a będąc już w szkole — ucieka do podobnych sobie kolegów. Dzieci te zazwyczaj mają znaczne trudności ze sprawowaniem kontroli nad swoim zachowaniem. Są to symptomy świadczące o niskim poziomie uspołecznienia, dlatego tak ważne jest

⁶⁷ A. POPIELARSKA, M. MAZUROWA, *Dlaczego nasze dzieci sprawiają trudności wychowawcze?*, Warszawa 1983, s. 48.

⁶⁸ H. CUDAK, *Znaczenie rodziny w rozwoju i wychowaniu małego dziecka*, Warszawa 1999, s. 216.

⁶⁹ W. SIKORSKI, *Wpływ konfliktów dorosłych na dzieci*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” (2003), nr 3, s. 37.

właściwe wypełnianie przez rodziców funkcji opiekuńczo-wychowawczej względem swojego potomstwa⁷⁰.

Dysfunkcjonalność życia rodzinnego prowadzi bardzo często do popełniania przez rodziców błędów w wychowaniu swojego potomstwa. Znaczną część rodziców rozwodzących się cechuje nadmierna opiekuńczość. Rodzice ci zdają sobie sprawę, że ich dzieci przeżywają w tym okresie wiele stresów i przykrych emocji. Chcąc im to wynagrodzić, przejawiają w swoich zachowaniach przesadną opiekuńczość i nadmierną pobłażliwość, ulegają ich zachciankom i tolerują niewłaściwe zachowania. Przesadnie opiekuńcza postawa rodziców naraża dziecko na brak samodzielności, niezaradność życiową, trudności w nawiązywaniu kontaktów z rówieśnikami — ogranicza w znacznym stopniu jego wolność i kontakty społeczne. Innym rodzajem postawy przejawianej przez rodziców rozwiedzionych może być stawianie nadmiernych wymagań. Zdarza się, że rozwiedzeni ojcowie i matki nie liczą się z możliwościami psychicznymi i fizycznymi dziecka. Stosują przymus jako podstawową zasadę kierowania dzieckiem. Rodzice prezentujący tę postawę stawiają dzieciom zadania ponad ich możliwości. Powoduje to poczucie braku wiary we własne siły, a także obwinianie się dziecka, wynikające z niespełnienia oczekiwań rodzicielskich. Na skutek nadmiernych wymagań rodziców dzieci nabierają przekonania o swej niepełnej wartości, a także mogą przejawiać postawę niechęci do rodziców rozwiedzionych, która wpływa na ich zły stan psychiczny i skutkuje apatią, agresją lub buntem. W stanach apatii dziecko często szuka zapomnienia w środkach odurzających, a chcąc zdobyć pieniądze na ten cel — kradnie. Surowość rodziców rozwiedzionych, połączona z karami fizycznymi, może spowodować buntowniczność i agresję kierowaną na rówieśników z grupy szkolnej i środowiska lokalnego, członków rodziny i na innych dorosłych. Rodzice stosujący kary fizyczne wzbudzają u dziecka strach, tendencję do unikania wzajemnych kontaktów, kłamstw, oszustw, co z kolei prowadzi do osłabienia więzi emocjonalnej i negatywnych stosunków w rodzinie. Może prowadzić to również do nadpobudliwości ruchowej, utrudniającej skupienie uwagi i zmniejszającej odporność psychiczną. Dzieci szczególnie głęboko przeżywają kary poniżające ich godność. Należą do nich: ublizanie, upokarzanie, ośmieszanie i kompromitowanie w obecności rówieśników. Systematyczne stosowanie takich metod wychowawczych może doprowadzić do osłabienia miłości dziecka do rodzica, wzbudzić uczucie gniewu, nienawiści, chęci zemsty, rozpacz, poczucie małej wartości. Dzieci te, surowo karane i karcone za niewłaściwe zachowanie, nie widzą niejednokrotnie wyjścia z trudnej sytuacji, nie rozumieją stawianych im wymagań⁷¹.

Każde dziecko, które doświadczyło rozvodu, odczuwa złość. Mało które dziecko chce, by jego rodzice się rozwiedli, niezależnie od tego, jak silny jest konflikt

⁷⁰ POPIELARSKA, MAZUROWA, *dz. cyt.*, s. 45.

⁷¹ CUDAK, *dz. cyt.*, s. 178–180.

w domu. Starsze nastolatki czasami mogą traktować rozwód rodziców jak przerwanie pasma cierpień, które towarzyszyły okresowi przedrozwodowemu. Jednak nawet w tej sytuacji uczucia dzieci związane z rozpadem rodziny są ambiwalentne. Niezależnie od tego, czy dziecko chce, by rodzice się rozwiedli, czy też nie, rozwód jest powodem jego frustracji i cierpienia. Krzyżuje on plany życiowe. A jego niezmiennym rezultatem jest złość. Termin „złość” stosuje się w celu określenia tkwiącego u źródeł podstawowego uczucia wściekłości. Może być wyrażana przez dziecko otwarcie, w sposób gwałtowny, poprzez napady złości i krzyki. Może także być w stanie uśpienia i ujawniać się tylko poprzez negatywne nastawienie i zmienność nastrojów. Złość jest odpowiedzią dziecka na cierpienie, którego doznał od rodziców. Wywołuje u niego często silną potrzebę wzięcia odwetu i zranienia winowajcy. Dziecko odpowiada więc atakiem na sytuację, w której się znalazło. Strach i brak poczucia bezpieczeństwa powodują instynktowną potrzebę działania w obronie własnej. Jeśli jest się rozdartym między dwojgiem walczących z sobą rodziców, rodzi to wiele konfliktów i frustracji. Opuszczone dziecko zaczyna sprawiać trudności wychowawcze, stając się nieposłuszne i złośliwe. Często staje się takie dlatego, że chce zwrócić na siebie uwagę rodziców, którzy pochłonięci są sprawą rozwodową. W przypadku gdy rodzice zlekceważą lub nie dostrzegą sygnałów, które wysyła im dziecko, uczucie złości i towarzyszące mu zachowania przeradzają się w poważniejsze trudności wychowawcze⁷².

Gdy rodzina nie wywiązuje się ze swoich zadań wychowawczych, dochodzi do zahamowań w rozwoju umysłowym dziecka. Dzieci takie są „ociężałe” w myśleniu, mają nikłe wiadomości o otaczającym świecie, ubogi słownik oraz trudności w formułowaniu i wyrażaniu myśli. Ogólnie można powiedzieć, że są zaniedbane intelektualnie. Wykazują one znaczne trudności w nauce, niechęć do realizacji zadań szkolnych, słabą aktywność na lekcjach i brak przygotowania do zajęć szkolnych. Większość, nie chcąc ponosić dalszych porażek w szkole, wagaruje⁷³. Sfrustrowane z powodu niezaspokojenia podstawowych potrzeb dzieci stają się opryskliwe w stosunku do nauczyciela, niechętnie wykonują jego polecenia, przeszkadzają w lekcji. Niekiedy chcąc zdobyć aprobatę i uznanie kolegów, dopuszczają się aspołecznych czynów, aż do wandalizmu włącznie. Niekiedy chłopcy chcą zdobyć pozycję w klasie błaznowaniem i złośliwymi figlami: potrafią podstawić komuś nogę, wyszydzić nauczyciela lub niepełnosprawnego kolegę itp. Bywa, że narażają własne życie chcąc się popisać brawurą — wskakują do jadącego pociągu, biorą udział w bójkach z silniejszymi od siebie⁷⁴.

Negatywne doświadczenia w rodzinie rozwodzacej się rzutują na relacje emocjonalne i zachowania dzieci — niezgodne z przyjętymi normami rodzinnymi, ko-

⁷² HART, *dz. cyt.*, s. 131–138.

⁷³ E. JUNDZIŁŁ, *Wpływ rodziny rozbitej na rozwój dziecka w starszym wieku szkolnym*, „Problemy Rodziny” (1993), nr 5, s. 29.

⁷⁴ J. JUNDZIŁŁ, *Trudności wychowawcze w rodzinie*, Warszawa 1989, s. 189–191.

leżeńskimi, szkolnymi i społecznymi. Konflikty i nieporozumienia między rodzicami prowadzą często do ukształtowania się cech wrogości u dziecka, która skierowana jest najpierw do rodziców, a następnie przenoszona poza środowisko domowe. Dzieci, które mają poczucie osamotnienia w rodzinie wskutek rozwodu rodziców, skłonne są do ucieczek z domu, a także do ucieczek od rzeczywistości. Aby bronić się przed samotnością, sięgają często po substancje psychoaktywne. Zdobycie niezbędnych środków finansowych na te używki jest jednym z powodów kradzieży, rozbojów, włamań do sklepów itp. Alkohol i narkotyki wprowadzają dzieci i młodzież w stan euforii, który przejawia się lepszym samopoczuciem, błogostanem, obojętnością na przykrości i przeciwności, poczuciem lekkości i siły. Nieletni przeżywający kłopoty domowe w rodzinie odgradzają się w ten sposób od otaczającej rzeczywistości⁷⁵.

Powstałe u dzieci na skutek wielostronnych uwarunkowań tkwiących w rodzinach rozwiedzionych rodziców (konflikty, brak więzi emocjonalnej dziecka z rodzicami, negatywne postawy rodzicielskie, traumatyzująca atmosfera domowa) przejściowe trudności wychowawcze, w porę niewyeliminowane, utrwalają się i pogłębiają. Coraz częściej powtarzające się negatywne zachowania, a także intensyfikacja konfliktów domowych sprzyja pogłębianiu i nasilaniu się trudności wychowawczych i może prowadzić do wykołejenia nieletnich czy też wkroczenia na drogę przestępczą⁷⁶. Często młodzi ludzie jednoczą się w grupy agresywne, skupiające członków o zachowaniach „demonstracyjno-bojowych”⁷⁷. Wspólnie zajmują się kradzieżami, niszczeniem mienia prywatnego i publicznego. Kradzieże nie zawsze mają na celu zyskanie wartości materialnych, często mają stać się świadectwem wrogiego stosunku do ludzi, a także odwagi w dokonywaniu przestępstw. Często popisują się lekceważeniem norm regulujących sprawy seksualne, nawiązując przygodne stosunki seksualne. W niektórych grupach chuligańskich dochodzi do gwałtów zbiorowych, co zdarza się jednak wśród młodzieży starszej, po okresie dorastania⁷⁸.

Niekorzystna atmosfera domu rodzinnego może doprowadzić do pojawienia się u dzieci zachowań autoagresywnych (autoagresja bezpośrednia: samooskarżanie, samookaleczenie się przez np. wbijanie ostrych przedmiotów w ciało, połykanie ich, polewanie się kwasem; autoagresja pośrednia: prowokowanie i poddawanie się agresji innych), a w skrajnych przypadkach mogą pojawić się skłonności samobójcze. Powstają one najczęściej w sytuacji nawarstwiania się kłopotów domowych i szkolnych, kiedy żadne z tych środowisk nie wiąże pozytywnie dziecka. Nieudane zamachy autodestrukcyjne mają w większości przypadków zwrócić uwagę otoczenia na negatywną sytuację psychospołeczną dziecka, spowodowaną rozpadem rodziny, mają przezwyciężyć obojętność osób najbliższych. Samobójstwa pełne,

⁷⁵ CUDAK, *dz. cyt.*, s. 179.

⁷⁶ *Tamże*, s. 184–189.

⁷⁷ J. KONOPNICKI, *Niedostosowanie społeczne*, Warszawa 1971, s. 180.

⁷⁸ JUNDZIŁŁ, *dz. cyt.*, s. 191.

kończące się śmiercią, dokonywane są raczej w celu ostatecznego przerwania wszelkich więzów z otoczeniem. Najczęściej próby samobójcze występują łącznie z niepowodzeniami w nauce i ucieczkami z domu. Dochodzi tu do zjawiska kumulowania się przejawów społecznego nieprzystosowania i wykojenia dzieci i młodzieży z rodzin zdeintegrowanych. Chodzi o sytuacje, w których kłótnie między rodzicami i w konsekwencji rozwód są przyczyną niepowodzeń w nauce, nieradzenie sobie z nauką jest przyczyną wagarów, obawa przed karą za nie — przyczyną ucieczek z domu, potrzeba zdobycia środków na żywność poza domem — przyczyną pierwszych kradzieży, a poczucie klęski — przyczyną samobójstwa. Zachowania te powstają na podłożu frustrujących, nagłych i silnych przeżyć emocjonalnych, spowodowanych przeciągającymi się sytuacjami konfliktowymi, sytuacjami, których dziecko nie rozumie i nie widzi z nich wyjścia. W momencie gdy dziecko czuje się wyobcowane ze środowiska rodzinnego, ma poczucie nieprzydatności, może dochodzić do dramatycznych niekiedy konsekwencji⁷⁹.

Można zatem stwierdzić, że konfliktowa atmosfera, nieprawidłowe postawy rodzicielskie i rozluźnione więzi emocjonalne z jednym lub obojgiem rodziców, w znaczący sposób wpływają na powstawanie trudności wychowawczych. Dziecko z jednej strony skazane jest na osłabienie lub zerwanie więzi rodzicielskiej z rodzicem opuszczającym rodzinę po rozwodzie, z drugiej zaś pozostaje w negatywnej sferze oddziaływań wychowawczych pozostającego rodzica. Rozwiedzeni rodzice źle wypełniają swoje zadania opiekuńczo-wychowawcze, co dodatkowo utrudnia funkcjonowanie psychospołeczne dzieci, a nawet staje się przyczyną ich zachowań destrukcyjnych.

The psychosocial situation of a child in divorced marriages

Summary

Parents' divorce always exerts a negative influence on their child. The very moment in which the marriage ends as well as the preceding period of constant quarrels and misunderstandings are a traumatic experience for a child. Frequently, a child experiences the consequences of this event throughout his/her entire life. A divorce influences the child's character, attitude, self-evaluation to a considerable extent, and it determines the types of interpersonal relationships of the child in his/her further life. An improper structure and abnormal atmosphere in the family are faulty social conditions which may influence the occurrence of developmental disorders in children as well as disorders in their social adaptation. They also have a considerable impact on the child's perception of supernatural reality and his/her religious life, which consequently may also be disturbed.

⁷⁹ M. JAROSZ, *Dezorganizacja w rodzinie i społeczeństwie*, Warszawa 1987, s. 168–171.